

Χαίρη-Παπαγιαννάκου Ελπίδα
Δρ Αρχιτέκτων, Αρχαιολόγος

Παρατηρήσεις σε αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα σε μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής του Μαρκοπούλου*

Η επί δεκαετία τουλάχιστον παρατήρηση των αρχιτεκτονικών μελών και των διαφόρων γλυπτών που βρίσκονταν εντοιχισμένα σε μανδρότοιχους περιτείχισης μοναστηριών και εξωκκλησιών στην περί το Μαρκόπουλο περιοχή και η προσπάθεια καταμέτρησής τους οδήγησε στη διαπίστωση ότι σταδιακά εξαφανίζονταν χωρίς σαφή αιτιολογία. Την εύλογη υπόθεση ότι κάποιο «συλλεκτικό» χέρι τα απομάκρυνε ερχόταν να ενισχύσει το επιμελημένο και πλούσιο ασβέστωμα των τοίχων που περισσότερο κρύβει ποικίλες ατασθαλίες παρά συντελεί στην καθαριότητα και καλή συντήρηση του περιβάλλοντα χώρου των ναυδριών.

Με δεδομένο ότι το υλικό μειώνεται χωρίς να έχει καταγραφεί και αποτυπωθεί και γνωρίζοντας ότι δεν είναι δυνατό να αναζητηθεί πλέον σε άλλες συγκεκριμένες θέσεις πέραν των αποθηκών των μουσείων, η γράφουσα προχώρησε στην έρευνα των αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονται εντοιχισμένα στους τοίχους και στο εσωτερικό των ναών της περιοχής. Είναι δυνατό να υποθέσει κανείς ότι οι προσπάθειες αποκόλλησης των μελών στην περίπτωση αυτή συναντούν μεγαλύτερες δυσκολίες και, ευτυχώς, η υπόθεση επαληθεύεται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Αν όμως για τα εντοιχισμένα σε ναούς μέλη οι κίνδυνοι απώλειας ελαττώνονται, τούτο δε σημαίνει ότι τα προβλήματα που αναφέρονται είναι ασήμαντα. Αφετηρία αυτής της έρευνας αποτέλεσε η μελέτη των περιγραφών των ερευνητών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, όπως του Ross, του Schmidt, του Milchhöfer ή του Σωτηρίου¹, οι

* Ευχαριστώ θερμά τη Διεύθυνση της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής για τη σύντομη άδεια μελέτης που μου παραχώρησε, επιτρέποντάς μου να ολοκληρώσω αυτή την παρουσίαση.

1. Ο L. Ross δίνει πληροφορίες για την περιοχή στα τρία βασικότερα έργα του: *Reisen und reiserouten durch Griechenland*, Βερολίνο 1841, *Archäologische Aufsätze*, Λειψία 1855-61 και *Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland*, Βερολίνο 1863. Ο J. Schmidt, «Mittheilungen aus Griechenland», *AM* 6 (1881), 343-344, αναφέρει τις επιγραφές, κυρίως, αλλά και άλλα ευρήματα που συνάντησε στους περιπάτους του. Ο A. Milchhöfer παρουσιάζει τα αρχαία και βυζαντινά μέλη που συνάντησε στην περιοχή στο άρθρο του «Antikenbericht aus Attika», *AM* 12 (1887), 276-277. Ο γιατρός Ν. Σωτηρίου, στο βιβλίο του *Το Μαρκόπουλο*, που δημοσίευσε πριν από τον πόλεμο, δίνει αρκετές πληροφορίες για τη μορφή των μνημείων.

οποίοι περπάτησαν υπομονετικά σ' όλη την Αττική και κατέγραψαν πληροφορίες και προσωπικές παρατηρήσεις, εκ των οποίων πολλές δημοσιεύθηκαν σε αρχαιολογικά περιοδικά της εποχής. Πρώτη διαπίστωση αποτελεί το γεγονός ότι οι μεν περιγραφές είναι αρκετά λεπτομερείς, αλλά η εικόνα, που αποτελεί αδιάσειστο αποδεικτικό στοιχείο, σπανίζει. Από την απλή ανάγνωση αυτών των κειμένων προκύπτουν αρκετά ερωτηματικά, διαφαίνεται ήδη ο κίνδυνος παρερμηνείας των ασαφέστερων δεδομένων και η έρευνα, αποκτώντας ίσως μεγαλύτερο ενδιαφέρον, οδηγείται και πάλι σε τόπους όπου χωρεί η αμφιβολία και η αμφισβήτηση. Ευτυχώς, μέγα μέρος των ευρημάτων που αναφέρονται από τους παραπάνω ερευνητές έχει παραμείνει στη θέση του κι αυτό το γεγονός αποτελεί έμμεσα μια –δευτερεύουσα ίσως– αλλά πολύ σημαντική απόδειξη της ακρίβειας των περιγραφών τους. Μένει να εξακριβωθεί τι απέγινε με τα αρχαία θραύσματα –επιγραφές, αρχιτεκτονικά μέλη ή ανάγλυφα στην πλειοψηφία τους– για τα οποία δηλώνεται ότι πρόκειται να μεταφερθούν «στο μουσείο», πράγμα που για τη συγκεκριμένη εποχή δεν μπορεί να είναι άλλο από το Εθνικό Μουσείο. Πάντως, αν η πληροφορία των Schmidt και Milchhöfer² ότι τα αρχαία μέλη πρόκειται να σταλούν στο μουσείο είναι ορθή, λαμβάνοντας υπ' όψη τις χρονολογίες δημοσίευσης των άρθρων τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πιθανές αντίστοιχες χρονολογίες εισόδου των ευρημάτων (1880-1886) συμπίπτουν με το μέσο της περιόδου της σταδιακής μεταφοράς των συλλογών στο υπό κατασκευήν τότε Εθνικό Μουσείο, μιας μεταφοράς που διήρκεσε από το 1874 έως το 1893³.

Κρίνοντας ότι η παρούσα έρευνα δεν έχει φτάσει στο σημείο που θα επέτρεπε την αναζήτηση και μελέτη στις αποθήκες των μουσείων, και για τις ανάγκες μιας πρώτης παρουσίασης, η γράφουσα περιορίστηκε στην επιτόπια και βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Από τις σημαντικότερες δημοσιεύσεις, εκείνη του καθηγητή Χαρ. Μπούρα⁴, αναφέρεται στα αρχιτεκτονικά μέλη που μεταφέρθηκαν το 1985 από τις αποθήκες του Εθνικού Μουσείου στο Βυζαντινό. Από παλαιότερες αναφορές⁵ συνάγουμε ότι η συλλογή χριστιανικών γλυπτών ήταν ήδη οργανωμένη περί το 1886 «εις το Κεντρικόν Μουσείον των Αθηνών» και ότι συνεχίστηκε μέχρι το 1940. Όταν μετά τον πόλεμο τα γλυπτά συγκεντρώθηκαν και τακτοποιήθηκαν στις αυλές και στα υπόγεια του Μουσείου, διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχε καταγραφή και ότι συνεπώς η προέλευσή τους είχε χαθεί. Οι περαιτέρω μετακινήσεις δεν βοήθησαν στην αναγνώρισή τους, αντίθετα μάλιστα, όσο περνά ο καιρός ελαχι-

2. J. Schmidt, op. cit., σελ. 343-344 και A. Milchhöfer, op. cit., σελ. 276-277.

3. Α. Κόγκου, *Η μέθοδος για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Διατριβή επί διδακτορία, Α.Π.Θ., Αθήνα 1977, σελ. 246-247.

4. Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τ. Π' (1985-86), 39-78.

5. Α. Κόγκου, op. cit., σελ. 112-116 και 246-247.

στοποιούνται οι πιθανότητες ταύτισής τους. Δεν μπορούμε παρά να στηριχτούμε στις εύστοχες χρονολογικές και στυλιστικές παρατηρήσεις του συγγραφέα και μέσα απ' αυτές να επιχειρήσουμε παραλληλισμούς που ενδεχομένως να βοηθήσουν στην έρευνά μας. Προκαλεί πάντως εντύπωση ότι στις περιπτώσεις που η προέλευση των θραυσμάτων δεν είναι γνωστή, οι υπόνοιες στρέφονται στην Αθήνα και όχι στην Αττική γενικότερα, προφανώς γιατί η Αθήνα έχει δώσει αριθμητικά, ποιοτικά, αλλά και στυλιστικά, περισσότερα δείγματα ανά τύπο αρχιτεκτονικού μέλους.

Όσον αφορά τους ναούς που μας ενδιαφέρουν, η βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένη και όχι πάντοτε το ίδιο αξιόπιστη. Η πιο πρόσφατη προσπάθεια εντοπισμού αρχαιότερων μελών εντοιχισμένων σε ναούς της περιοχής είχε γίνει προ δεκαπενταετίας περίπου⁶, σε μια εποχή που τα επιχρίσματα των τοίχων ήταν μάλλον λεπτότερα και κάποια μέλη περισσότερα ορατά.

Κρίνεται απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι το αρχαίο υλικό που χρησίμευσε ως απλό δομικό στοιχείο δε θα διερευνηθεί προς το παρόν. Ο κατάλογος που ακολουθεί περιλαμβάνει μόνο τα ένθετα και εμφανή αρχαιότερα ευρήματα. Κατ' επέκταση δεν έχει μελετηθεί ούτε το δομικό υλικό παλαιότερης ή και αρχαίας προέλευσης που έχει εγκαταλειφθεί στην αυλή των ναών⁷.

Κατάλογος

Αγία Τριάδα

Στη θέση του ναού υπήρχε αφθονία αρχαίου υλικού, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του. Δεν αποκλείεται η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην ίδια θέση⁸.

Στη βορειοανατολική γωνία εντοπίζεται εντοιχισμένη αρχαία βάση, ενώ στο νότιο τοίχο κίονας χωρίζει 2 τυφλά τόξα, εκ των οποίων το δυτικό έχει στο μεταξύ διανοιχτεί εν μέρει. Στις απολήξεις των στεγών υπάρχουν παλαιοχριστιανικά επιθήματα με σταυρική διακόσμηση. Δεξιά και αριστερά της κυρίας εισόδου δύο

6. Ελευθέριου-Ειρήναρχου Θεοδώρου, Αρχιμανδρίτου, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας. Δέκα θέματα αρχαιολογίας και τέχνης*, Αθήνα 2000, εφεξής και χάριν συντομίας *Θέματα*. Αρκετές πληροφορίες αντλούμε και από τη δημοσίευση του ίδιου, *Μαρκόπουλο Μεσογαίας. Εκκλησίες, Τοιχογραφίες, Πορεία στο χρόνο*, Αθήνα 1994, εφεξής *Εκκλησίες*.

7. Γνωρίζουμε από παλαιότερες δημοσιεύσεις ότι πολλά απ' αυτά τα αρχαία μέλη μεταφέρθηκαν με ποικίλους τρόπους, όπως, π.χ., σύμφωνα με τον Α. Milchhöfer (op. cit., σελ. 277): ο μικρός τετράγωνος βωμός από τον κήπο της Μερρέντας, του οποίου δίνει τις διαστάσεις και την κατάσταση διατήρησης, πράγμα που συνεπάγεται ότι τον είδε επί τόπου και εν συνεχεία έμαθε ότι βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στο Μαρκόπουλο, ή το ψήφισμα, αρ. επιγρ. 609, από το Μαρκόπουλο, που ο ίδιος είδε αργότερα στη συλλογή Παπαρηγόπουλου.

8. Ch. Bouras, A. Kaloyeropoulou, R. Andreadi, *Churches of Attica*, Αθήνα 1970, σελ. 155.

παλαιοχριστιανικές πλάκες, οι οποίες φαίνεται ότι συνανήκουν, προέρχονται από τη Βραυρώνα⁹. Στο κατώφλι της αριστερής εισόδου σημειώνεται παλαιοχριστιανικό γείσο υπέρθυρου με άκανθα και σταυρό, αν όμως το παρατηρήσει κανείς λίγο περισσότερο, και καθώς ο αριθμός έχει φαγωθεί, θα διαπιστώσει την ύπαρξη λέσβιου κυματίου, στοιχείου που πιθανόν να υποδηλώνει και παλαιότερη χρονολόγηση. Στη δεξιά είσοδο υπάρχει ανάλογο γείσο, του οποίου το κυμάτιο είναι βαθύτερα χωμένο στο έδαφος και δε διακρίνεται ο διάκοσμός του. Στο βορειοδυτικό άκρο έχει κτιστεί πάγκος από αρχαίο κατώφλι, του οποίου διατηρούνται ο στροφέας και η υποδοχή του σύρτη, όπου πακτωνόταν το σταθερό φύλλο της θύρας.

Στη νότια όψη του ναού, «2 πόδια πάνω από το έδαφος», ο Milchhöfer¹⁰ είχε σημειώσει εντοιχισμένα υστερορωμαϊκά κιονόκρανα, τμήμα προτομής από πεντελικό μάρμαρο, καθώς και ακέφαλη ερμαϊκή στήλη με επιγραφή του Πολυδευκίωνα, χωρίς να προσδιορίσει αν είναι εντοιχισμένη. Σήμερα όλα αυτά έχουν αποτειχιστεί.

Άγιος Θωμάς-Κλήσα Μόσκου

Στον Άγιο Θωμά¹¹ καθώς και στην Ευαγγελίστρια αναφέρεται ότι υπήρχε από μια στήλη με ρόδακες. Και στις δύο περιπτώσεις δεν υπάρχει πια τίποτα επί τόπου. Όσον αφορά τον Άγιο Θωμά, γνωρίζουμε ότι το ιερό έχει ξαναχτιστεί, οπότε είναι βέβαιο ότι ακόμα κι αν η στήλη ήταν εντοιχισμένη, θα έχει απομακρυνθεί.

Παναγία Βαραμπά¹²

Είναι χτισμένη από αρχαίο υλικό. Εντοιχισμένα μέλη διακρίνονται στη βόρεια όψη. Στη βορειοδυτική γωνία, υπήρχε παλαιοχριστιανικό επίθημα με ανάγλυφα φύλλα καλάμου και κιονίσκος. Ο Θεοδώρου¹³ σημειώνει: «παλαιότερον...υπήρχαν εντοιχισμένα», που σημαίνει ότι είτε και τα δύο είναι καλυμμένα από επίχρισμα είτε για κάποιο λόγο αποτειχίστηκαν. Σήμερα πάντως δεν

9. Ibidem, σελ. 155. Αναφέρονται και από τον Α. Milchhöfer, ο οποίος όμως μιλάει για πολλά βυζαντινά εντοιχισμένα γλυπτά.

10. J. Schmidt, op. cit., σελ. 345 και Α. Milchhöfer, op. cit., σελ. 277.

11. Την Κλήσα Μόσκου όπως λεγόταν παλαιότερα, ο Α. Milchhöfer, op. cit., σελ. 279-280, αποκαλεί «Παναγία Μόσκου». Δεν προσδιορίζει όμως αν η στήλη είναι εντοιχισμένη και υποθέτει προέλευση από την Πούντα Πόρτο-Ράφτη χωρίς να παρέχει κάποια δικαιολογία ή άλλη εξήγηση.

12. Τον ναό δεν αναφέρει ο Milchhöfer.

13. Ε.-Ε. Θεοδώρου, *Εκκλησίες*, σελ. 34. Στον ίδιο ναό αναφέρεται και στο έργο *Θέματα*, σελ. 80-81.

είναι ορατά. Στο νότιο τοίχο του ναού υπάρχει αρχαίος σπόνδυλος μαρμάρινος, που ο ίδιος συγγραφέας θεωρεί ότι προέρχεται από τη Βραυρώνα, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις, ενώ ο Μπούρας, κατ' εξοχήν ειδικός για το χώρο της Βραυρώνας, περιορίζεται να αναφέρει απλώς την ύπαρξη αρχαίου σπόνδυλου. Ο κιονίσκος στον τρούλλο, ορατός μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90 δεν υπάρχει πια. Στο τέμπλο, καθ' όλο το μήκος του, υπάρχει μαρμάρινος κοσμήτης σε δεύτερη χρήση ως επιστύλιο. Στο ιερό είχαν επισημανθεί δύο επιγραφές, εκ των οποίων η μία επιτύμβια· υπήρχαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90, τώρα όμως δεν είναι πλέον ορατές.

Ταξιάρχες Ντάγλα

Στους τοίχους του ναού αναφέρεται ότι ήταν χτισμένα αρχαία μέλη που αφαιρέθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο. Μεταξύ αυτών ενδέχεται να συμπεριλαμβανόταν και το γοργόνειο με τμήμα του αγάλματος της Αθηνάς, που αναφέρεται ότι φαινόταν στη νότια όψη του ναού¹⁴. Ο Milchhöfer αναφέρει και δύο θραύσματα επιγραφών.

Αριστερά της κυρίας εισόδου πρέπει να βρίσκεται εντοιχισμένο τμήμα κυλινδρικού κίονα¹⁵ που την επιφάνειά του καταλαμβάνει ανάγλυφος ισοσκελής σταυρός, αλλά το σύνολο είναι καλυμμένο με πυκνό ασβεστοκονίαμα και δεν διακρίνεται πια τίποτα. Στο δάπεδο μπροστά στην Ωραία Πύλη υπάρχει βυζαντινή μαρμάρινη εγχάρακτη πλάκα.

Ο κυρίως ναός χωρίζεται από το ιερό με τέμπλο κατασκευασμένο από θωράκια παλαιότερου ναού. Σήμερα διακρίνεται καθαρά κάτω από την εικόνα του Χριστού ένα παλαιοχριστιανικό θωράκιο διακοσμημένο με σταυρό.

Η Ωραία Πύλη σχηματίζεται από μαρμάρινο ιωνικό επιστύλιο σε δεύτερη χρήση ως παραστάδα δεξιά, ενώ αριστερά βρίσκονται χτισμένοι δύο μαρμάρινοι κίονες, εκ των οποίων ο ένας είναι αμφικιονίσκος και ο άλλος ανεστραμμένος¹⁶. Η Αγία Τράπεζα είναι κατασκευασμένη από αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία συνδέονται με κονίαμα.

Στη μεταγενέστερη προσθήκη, δυτικά του αρχικού ναού, βλέπουμε ότι το τόξο στηρίζεται στις μακριές πλευρές σε μαρμάρινα κιονόκρανα που μεταφέρθηκαν από παλαιότερο κτίσμα¹⁷. Το μαρμάρινο πρισματικό κιονόκρανο στο βόρειο τοίχο

14. A. Milchhöfer, op. cit., σελ. 277.

15. ...ή κυκλικού θωρακίου, κατά τον Θεοδώρου, «*Εκκλησίες*», σελ. 28. Βλ. επίσης Δ. Καρακατσάνη, *Το ναύδριον της Παναγίας Βαραμπά παρά το Μαρκόπουλον*, Αθήνα 1976, σελ. 18 και Ch. Bouras, op. cit., σελ. 153, ειμ. 127-128.

16. E.-E. Θεοδώρου, *Θέματα*, σελ. 78. Ακριβέστερα, δεν πρόκειται για «δύο μαρμάρινους αεράβδωτους κίονες», αλλά για κίονα και αμφικιονίσκο.

17. Ibidem, σελ. 79, και E.-E. Θεοδώρου, *Εκκλησίες*, σελ. 30.

της προσθήκης, ορατό μέχρι πρόσφατα, δε φαίνεται πλέον¹⁸. Ο κίονας που χωρίζει τα δύο τόξα φέρει αρχαία βάση στο άνω μέρος, η οποία καλύπτεται από επίθημα. Στο ιερό αναφέρεται ότι σωζόταν ως το 1984 κορινθιάζον παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο πίσω από την Αγία Τράπεζα και κάτω από το παράθυρο του ιερού, χωρίς να δηλώνεται αν ήταν εντοιχισμένο¹⁹. Σήμερα δεν υπάρχει πλέον εκεί.

Στην κορυφή του τρούλλου αντί σταυρού είχε τοποθετηθεί μαρμάρινος κιονίσκος.

Άγιος Δημήτριος Ντάγλα

Στη νότια γωνία της ημεξαγωνικής κόγχης του ιερού, εξωτερικά και αρκετά υψηλά, βρίσκεται εντοιχισμένο παλαιοχριστιανικό κορινθιάζον κιονόκρανο. Στα βορειοανατολικά του νάρθηκα υπάρχει μαρμάρινος πεσίσκος με φυτικό διάκοσμο, προερχόμενος από παλαιοχριστιανικό τέμπλο. Σήμερα και τα δύο είναι δυσδιάκριτα λόγω του πυκνού στρώματος ασβεστοκονιάματος. Αντίθετα, το υφαψίδιο, που δεν έχει ως τώρα επισημανθεί από προγενέστερους ερευνητές αποτελεί τμήμα μαρμάρινης πλάκας.

Το ρωμαϊκό ενεπίγραφο επιτύμβιο ανάγλυφο που είχε επισημάνει ο Milchhöfer, εντοιχισμένο στον εξωτερικό τοίχο του ιερού, όπου αναπαρίσταται αγόρι με γλαμύδα, δεν υπάρχει πια²⁰.

Παναγία του Νεκροταφείου

Στη δυτική όψη υπήρχε μέχρι πρόσφατα εντοιχισμένο επιτύμβιο ανάγλυφο πάνω από την είσοδο, το οποίο αποτειχίστηκε αναμφίβολα κατά τη διάρκεια πρόσφατων εργασιών.

Παναγία στη Μερρέντα

Είναι χτισμένη από αρχαίο υλικό, ενδεχομένως της Αρτέμιδος Κολαινίδος²¹ που θεωρείται ότι βρισκόταν στην ίδια θέση. Υπήρχαν πολλά αρχαία κομμάτια ενσωματωμένα στην τοιχοδομία που αποτειχίστηκαν και μεταφέρθηκαν στο μου-

18. Ibidem, σελ. 79 και εικόνα 66.

19. Ibidem, σελ. 79. Ο Μπούρας (Ch. Bouras, op. cit., σελ. 157, εικ. 154) δημοσιεύει φωτογραφία του κιονοκράνου, το οποίο δε φαίνεται να είναι εντοιχισμένο, εκτός αν αφαιρέθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών για να μεταφερθεί στο μουσείο.

20. J. Schmidt, op. cit., σελ. 344 και A. Milchhöfer, op. cit., σελ. 280. Αναφερόμενος στο συγκεκριμένο ανάγλυφο, ο Schmidt αποκαλεί εκ παραδρομής το ναό ως Άγιο Νικόλαο, ίσως επειδή ο άγιος αυτός απεικονίζεται δίπλα στην Παναγία, όπως συνηθίζεται στους φερώνυμους αγίους.

21. Ο A. Milchhöfer, op. cit., σελ. 277-278, σημειώνει την ενεπίγραφη βάση του αγάλματος της Αθηνάς, το οποίο αφιέρωσε ο Ηρώδης Αττικός, καθώς και εντοιχισμένη επιγραφή σχετική με τη Φρασίγλεια. Δηλώνει ότι την επιγραφή κατέστρεψε επίτηδες (από υπερβάλλοντα ζήλο;) ο Πανούσης Δήμας Μπάρτζης που είχε διατελέσει επίτροπος του ναού. Βλ. επίσης και E.E. Θεοδώρου, *Θέματα*, σελ. 80-81 και *Εκκλησίες*, σελ. 46, 47 και εικ. 26, σελ. 212.

σειό. Στο τέμπλο του ερειπωμένου παρεκκλησίου, στη νότια πλευρά του ναού, φαίνεται παλαιοχριστιανικό θωράκιο. Η δεξιά παραστάδα της Ωραίας Πύλης αποτελείται από μαρμάρινο κιονίσκο με συμφυές κιονόκρανο, ενώ στην αριστερή της παραστάδα έχει χρησιμοποιηθεί περιρραντήριο πώρινο ως κιονόκρανο. Δύο μαρμάρινες πλάκες βρίσκονται εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης. Η Αγία Τράπεζα έχει σχηματιστεί από αρχαία πλάκα που στηρίζεται σε αρχαίο ανώφλι. Μαρμάρινα αρχαία θυρώματα υπάρχουν στην Αγ. Τράπεζα και στην Πρόθεση.

Στο εσωτερικό του ναού, στο βόρειο τοίχο, παρατηρείται μαρμάρινος αρχαίος ημικιονίσκος.

Παναγία στην Κουτάλα

Στην Ωραία Πύλη υπάρχει κίονας σε δεύτερη χρήση ως δεξιά παραστάδα, καθώς και μαρμάρινη πλάκα στο άνοιγμα της Πύλης, βαμμένη με λαδομπογιά. Αντίθετα, το παλαιοχριστιανικό επίθημα που είχε επισημάνει ο Θεοδώρου²² ανατολικά του ναού, στη θέση του σταυρού, δεν φαίνεται να υπάρχει. Ένας κιονίσκος, προερχόμενος από παλαιότερο κτίσμα, βρίσκεται τοποθετημένος εγκάρσια στην παραστάδα της εισόδου.

Άγιος Γεώργιος στο Καδί

Στη δυτική όψη χαρακτηριστικός είναι ο κορμός αρχαίου αγάλματος που έχει θέση υπέρθυρου. Ο Milchhöfer²³ προσδιορίζει ότι πρόκειται για γυναικείο άγαλμα και μάλιστα θεάς, από πεντελικό μάρμαρο, με το άνω μέρος του σώματος κατεστραμμένο, που φέρει χιτώνα και μάτιο, ενώ ο Θεοδώρου μας πληροφορεί ότι μέχρι το 1992 ήταν βαμμένο με πράσινη λαδομπογιά κι έμοιαζε με κορμό δέντρου. Στη δεξιά παραστάδα της Ωραίας Πύλης διακρίνεται μαρμάρινος πρισματικός κιονίσκος με παλαιοχριστιανικό λυρόσχημο κιονόκρανο. Ο Milchhöfer αναφέρει «ένα ωραίο μικρό ιωνικό κιονόκρανο» που βρίσκεται στο εσωτερικό του ναού, χωρίς να προσδιορίσει αν είναι ελεύθερο ή εντοιχισμένο. Ίσως να πρόκειται για το ίδιο.

Στο ιερό, πάνω σε πρόχειρο στύλο, υπάρχει επίκρανο, περίπου κυκλικής διατομής²⁴.

Αγία Παρασκευή

Στη δυτική όψη υπάρχει εντοιχισμένο ανάγλυφο επιτύμβιο. Ο Milchhöfer ανα-

22. Ε.-Ε. Θεοδώρου, *Θέματα*, σελ. 83-84, και *Εκκλησίες*, σελ. 101.

23. J. Schmidt, *op. cit.*, σελ. 344 και A. Milchhöfer, *op. cit.*, σελ. 277. Βλ. επίσης Ε.-Ε. Θεοδώρου, *Θέματα*, σελ. 83, και *Εκκλησίες*, σελ. 53-54

24. Ε.-Ε. Θεοδώρου, *Θέματα*, σελ. 83. Ο συγγραφέας το αποκαλεί «βάση δωρικού κίονα» και το συνδέει με το εκεί ιερό της Δήμητρας.

φέρει²⁵ μόνο το κάτω τμήμα γυναικείου κορμού από ανάγλυφο, πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η δεξιά πλευρά του αναγλύφου ήταν καλυμμένη από επίχρισμα και δεν ήταν ορατή.

Αγία Θέκλα

Ο Milchhöfer παρατήρησε επιχρισμένο εντοιχισμένο ψήφισμα των Μυρρινουσιών στο υπέρθυρο²⁶. Το σημερινό υπέρθυρο είναι τοξωτό και φαίνεται ότι έχει τοποθετηθεί μετά την απομάκρυνση της επιγραφής από τη θέση της.

Ως επίλογο, σ' αυτή την πρώτη φάση καταγραφής, δε θα μπορούσαμε παρά να προτείνουμε κάποια –αυτονόητα για τους περισσότερους– μέτρα. Πρώτο μέλημα θα πρέπει να αποτελέσει η απομάκρυνση των πυκνών στρωμάτων επιχρίσματος και η συστηματική καταγραφή όλων των αξιόλογων ένθετων μελών, αρχαίων, παλαιοχριστιανικών ή βυζαντινών. Η ανάθεση της καταγραφής θα μπορούσε να αποτελέσει μέρος σπουδαστικών εργασιών πολλαπλών γνωστικών ενδιαφερόντων και να εκτελεστεί παράλληλα και συμπληρωματικά, με σκοπό ενδεχομένως τη δημοσίευση σχετικού τεύχους. Η αποτείχισή τους δεν κρίνεται απαραίτητη, δεδομένου ότι όχι μόνο δε βλάπτουν το μνημείο αλλά, αντίθετα, αποτελούν δομικά στοιχεία του, κομμάτια της ιστορίας αλλά και της εικόνας του, σύμφωνα με το άρθρο 7 της Χάρτας της Βενετίας²⁷, που διακηρύσσει τη διατήρηση της ιστορικής συνέχειας των μνημείων.

Εξ άλλου, δε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε με πειστικά επιχειρήματα ότι η κατάληξή τους στις αποθήκες ενός μουσείου θα αποδεικνυόταν περισσότερη επωφελής.

Κατά την άποψή μας, προέχει η προσπάθεια να καλλιεργηθεί ορθότερη αντίληψη περί «συντήρησης» των ναών αυτών. Ούτε τα ασβεστόματα ούτε η αλόγιστη χρήση λαδομπογιάς ή η οποιαδήποτε άλλη καθ' υπερβολήν ένδειξη φροντίδας εκ μέρους των πιστών ωφελεί τους ναούς. Ίσως όλοι όσοι θεωρούν τον εαυτό τους υπεύθυνο είτε από την πλευρά της πολιτείας είτε απ' αυτήν της εκκλησίας θα ήταν σκόπιμο να συμφωνήσουν στην τήρηση ορισμένων κανόνων και να επιχειρήσουν αραιές αλλά ουσιαστικές συναντήσεις αμοιβαίας ενημέρωσης, σκεπτόμενοι ότι η διαχείριση και η διατήρηση των μνημείων συνιστά τον καλύτερο τρόπο για να επιδείξουμε όλοι και το σεβασμό και τον πολιτισμό μας.

25. A. Milchhöfer, op. cit., σελ. 281.

26. Ibidem, σελ. 278. Προφανώς αναφέρεται σε προηγούμενη οικοδομική φάση και όχι στη σημερινή.

27. Άρθρο 7: «Το μνημείο είναι αναπόσπαστο από την ιστορική στιγμή που αντιπροσωπεύει και από το χώρο που είναι τοποθετημένο. Επομένως η μετακίνηση του όλου ή τμήματος ενός μνημείου μπορεί να γίνει παραδεκτή μόνο αν επιβάλλεται από την ανάγκη διασώσεώς του ή δικαιολογείται από λόγους μεγάλης εθνικής ή διεθνούς σημασίας.»

RÉSUMÉ

Remarques sur quelques fragments d'architecture encastrés dans des églises post-byzantines à Markopoulo (Attique)

Les fragments qui sont encastrés dans les églises post-byzantines de Markopoulo n'ont pas été systématiquement répertoriés ni suffisamment étudiés jusqu'à nos jours. Se référant à quelques publications préalables, nous avons essayé d'en vérifier la localisation et l'état de conservation, dans le but d'en présenter un catalogue complet. De nombreux types de problèmes ont apparu au cours de cette procédure, dont les principaux furent ceux de la dissimulation des fragments sous de nouveaux enduits et de leur déplacement probable.

L'étape suivante consistera à chercher l'éventuelle provenance des fragments et d'en présenter des pièces de comparaison. Les sites et les musées concernés fourniront certainement tout le matériel nécessaire. Pour atteindre le but de l'étude, il faudra intervenir avant la réalisation de toute sorte de travaux de réfection, notamment au niveau des enduits, ce qui permettrait de mieux observer les murs.

Il serait important de prévoir et de programmer de travaux universitaires relatifs à ce sujet, présentant l'avantage d'être réalisés simultanément et par de différents spécialistes (étudiants en architecture, aux Beaux-Arts, restaurateurs, etc.). Parmi les mesures à prendre, nous notons la nécessité d'une collaboration plus étroite entre l'Ephorie des Antiquités et le clergé, de manière à ce que toute intervention concernant ces monuments soit admise.

Εικ. 1. Αγία Τριάδα: θωράξιο.

Εικ. 2. Αγία Τριάδα: κατώφλι.

Εικ. 3. Αγία Τριάδα: κατόφλι.

Εικ. 4. Παναγία Βαραμπά: σπόνδυλος κίονα.

Εικ. 5. Ταξιάρχες Ντάγλα: Αγ. Τράπεζα.

Εικ. 6. Ταξιάρχες Ντάγλα: κίονας.

Εικ. 7. Άγιος Δημήτριος Ντάγλα:
κορινθιάζον κιονόκρανο κόγχης.

Εικ. 8. Παναγία Μερρόντας: κίονας.

Εικ. 9. Παναγία Κουτάλας: Ωραία Πύλη.

Εικ. 10. Παναγία Κουτάλας: κιονίσκος.

Εικ. 11. Άγιος Γεώργιος Καδί: επίγραμμα.

